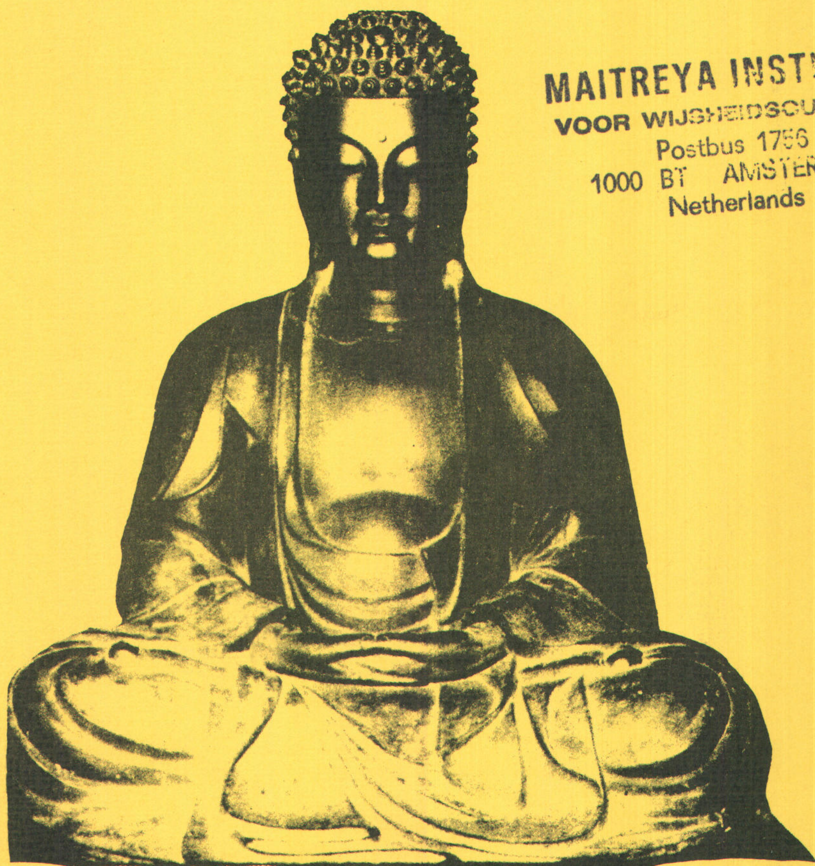
SADDHARMA

TIJDSCHRIFT VAN DE STICHTING VRIENDEN VAN HET BOEDDHISME

JAARGANG 13 2e AFLEVERING DECEMBER 1980

— Een boeddhistische visie op economie

— Gustave Flaubert en de leer van de Boeddha

SADDHARMA

TIJDSCHRIFT VAN DE STICHTING
VRIENDEN VAN HET BOEDDHISME

13e jaargang | 2e aflevering | december 1980

Redaktie-adres: Hugo de Grootstraat 52
6522 DG Nijmegen

Sekretariaat Stichting: Eperweg 40
8072 DB Nunspeet

Postgiro: 1520022, t.n.v. de penningmeester van de
Stichting Vrienden van het Boeddhisme,
Storm van 's Gravesandeweg 75
Wassenaar

Min. donatie 1980 f 30,-- (echtpaar f 40,--; stud. f 20,--).

INHOUD: **PAG.:**

EEN BOEDDHISTISCHE VISIE OP ECONOMIE

In mei 1980 werd te Hilversum de derde Memo-beurs omtrent kleinschaligheid gehouden (Memo = mens en milieuvriendelijk ondernemen). Het beurs-thema van dit jaar was "Energie en energieverbruik".
Matthijs Schouten hield hier een lezing getiteld: "Een boeddhistische visie op economie", waarvan hier een samenvatting opgenomen wordt (red.).

Boeddhisme en economie: hiermee begeef ik me op een merkwaardig terrein, want ik vrees dat het boeddhisme in strikte zin net zo weinig over dat wat wij economie noemen heeft nagedacht als deze economie over het boeddhisme. Hiermee zou ik dit verhaal dus al kunnen sluiten. Voorlopig echter zal ik dat nog niet doen, daar ik meen dat de boeddhistische visie op het leven zeer wel doorgetrokken kan worden naar economische processen; processen die door de mens gemaakt en in stand gehouden worden en die derhalve alles te maken hebben met zijn "way of life". En over de "way of life" heeft het boeddhisme nogal wat gezegd; men zou zelfs kunnen stellen dat het boeddhisme voor alles een "way of life" is. In het hierna volgende zal ik proberen, de boeddhistische manier van leven te plaatsen naast - en zoals zal blijken wordt dat soms noodzakelijkerwijze tegenover - de levenswijze waaruit het economisch stelsel voortvloeit zoals dat nu op wereldschaal funktioneert en dat meer en meer het welzijn van de mens en de wereldvrede in gevaar dreigt te brengen.

Allereerst zal ik stilstaan bij een aantal basisbegrippen uit de boeddhistische leer om deze daarna te "vertalen" naar het economische vlak. In de beide fundamentele leerstellingen, die unaniem door alle boeddhistische scholen aanvaard worden - de vier edele waarheden en de reeks van twaalf "oorzaken" - staat het begrip *tanhā* (begeerte) centraal. De vier edele waarheden stellen in welhaast overdonderende eenvoud dat begeerte de bron van lijden vormt en dat het opheffen van de begeerte het opheffen van het lijden met zich meebrengt. De laatste edele waarheid biedt dan het pad, de levenswijze, die tot opheffing van begeerte kan voeren.
De *paticcasamuppāda*, de reeks van twaalf oorzaken, die in feite gezien kan worden als een uitleg bij de twee eerste edele waarheden, legt op een meer filosofisch-psychologisch niveau nog eens uit hoe deze samenhang tussen begeerte en lijden tot stand komt. Over deze reeks is in de loop van de geschiedenis van het boeddhisme uitgebreid gefilosofeerd, en het zou te

ver voeren daar nu op in te gaan. Ik kan er hiermee volstaan slechts de basisideeën die eraan ten grondslag liggen te noemen. De reeks legt sterk de nadruk op het tot bewustzijn komen via de zintuiglijke ervaring. Zij stelt dat er zes zintuigvelden zijn (het zesde is *manas*, de plaats waar de zintuiglijke signalen samenkomen en de bewustwording optreedt). Via deze zintuigvelden treedt de mens in kontakt met de wereld; de reeks geeft hiervoor het woord "aanraking". Door de zintuigen raken we de wereld aan en de wereld ons. Dit roept dan - zo leert de reeks - een sensatie, een zintuiglijke bewustwording op. En hiernaast plaatst deze leerstelling dan direkt het woord *tanhā:* begeerte, dorst. Door begeerte namelijk krijgt de van zichzelf neutrale zintuiglijke bewustwording een betekenis, een waarde. De boeddhistische leer legt dat uit aan de hand van een parabel die verhaalt hoe een man een opgerold touw ziet liggen in het donker, en schrikt omdat hij denkt dat het een slang is. De zintuigen nemen een voorwerp waar, maar in het bewustwordingsproces wordt dat een slang - een illusie - omdat de zintuiglijke bewustwording gepaard gaat met een angst voor slangen en een zucht naar lijfsbehoud.

In dit verband noemt de reeks dan ook het woord bewustzijn. Want dit proces is in wisselwerking direkt gekoppeld aan de totstandkoming van een vermeend ik-bewustzijn. Op basis van *tanhā* wordt aan de dingen in de wereld een naam en vorm (dit zijn de termen die de reeks gebruikt) verleend, d.w.z. een betekenis gegeven. De dingen zijn niet meer neutraal, maar ze krijgen een subjektieve waarde, ze worden goed, slecht, aangenaam, bedreigend; en wel t.o.v. het subjekt, de naam- en vorm-gever. Dit brengt het bewustzijn van een gescheiden subjekt, een "eigen ik", een "zelf" met zich mee, en omgekeerd wordt vanuit dit bewustzijn de dingen in de wereld naam en vorm verleend. Het uitgaan echter van een eigen, onvergankelijke wezenskern van elk mens, een ego, is in boeddhistische ogen de meest diepgewortelde illusie, *māyā.* Want ook het ik is vergankelijk en opgebouwd uit vergankelijke dingen. Hechting aan "zelf" is de belangrijkste reden waarom mensen in onwetendheid, d.w.z. onverlicht blijven en voortdurend opnieuw lijden voor zichzelf oproepen en opgenomen blijven in het "rad van dood en wedergeboorte".

Ik noem deze reeks van twaalf oorzaken in beknopte vorm omdat ik enerzijds wil laten zien hoe ver de boeddhistische leer de stelling van de vier edele waarheden doordenkt: tot in de wortels van de menselijke psychologische processen. "Psychologie", d.w.z. inzicht in de werking van de menselijke geest, is dan ook een zeer belangrijk onderdeel van de boeddhistische leer en praktijk.

Anderzijds wil ik aangeven waarom het boeddhisme zo sterk de nadruk legt op het doorbreken van het ego-bewustzijn. Zolang wij de wereld alleen maar tegemoet kunnen treden vanuit het bewustzijn dat er een onveranderlijk, onvergankelijk "zelf" bestaat, gescheiden van de rest van de wereld, en dat zich t.o.v. die wereld moet handhaven, verdedigen, in stand houden etc., kunnen we niet vrij, niet onthecht zijn.
Met deze uitgangspunten ontwikkelt het boeddhisme een levenspraktijk, die erop gericht is de illusie van het "zelf" te doorbreken. Ik zeg met nadruk levenspraktijk, omdat het boeddhisme van het leven de praktijk maakt. Elke handeling, elke gedachte, elke beweegreden zou gericht moeten zijn op de verlossing. Zo wordt het leven zelf het heilige achtvoudige pad voerend naar *Nibbana.*
In het licht van het voorgaande is het niet verwonderlijk dat het boeddhisme, met name in de leer van het Groot Voertuig, sterk de nadruk zal gaan leggen op de verbondenheid van alle levende wezens. In zijn streven naar bevrijding, naar onthechting, naar *Nibbana,* moet de boeddhist niet alleen zichzelf betrekken - omdat daarin al een ego-gerichtheid besloten ligt - maar streven naar de bevrijding van alle levende wezens; niet alleen van alle mensen maar ook van alle planten en dieren.
Zoals alle indische godsdiensten staat het boeddhisme dicht bij de natuur en betrekt in haar gevoel van mededogen en medelijden ook de planten en de dieren. Het ideaal van het Groot Voertuig is dan ook de *bodhisatta,* degeen die verlicht is, maar zijn intrede in het *Nibbana* uitstelt totdat hij alle levende wezens de weg naar verlichting gewezen heeft.

Hoewel het boeddhisme in zijn gehele leer en praktijk, zoals die in de loop van 2500 jaren gegroeid zijn, moeilijk samen te vatten is, hoop ik hiermee toch enige basistrekken van de boeddhistische zienswijze geschilderd te hebben: gehechtheid als bron van lijden; de opvatting dat het geloof in het bestaan van een eigen, onvergankelijk, duurzaam zelf (de meest diepgewortelde hechting) een illusie is; verbondenheid, welwillendheid en mededogen jegens alle levende wezens (dus ook geweldloosheid). De praktische toepassing van deze gezichtspunten in alle aspekten van het menselijk leven is het leven zelf als weg naar bevrijding.

Wat heeft dat alles nu met economie te maken? Het is tekenend voor onze samenleving waarin geloof en praktijk vaak zover uit elkaar liggen, dat men op het eerste gezicht zou zeggen: weinig! Maar als het dagelijks leven tot praktijk wordt, en geleid wordt volgens het heilig achtvoudig pad, dan moeten ook de economische processen gezien kunnen worden in het licht van dit pad. Dat zal ik proberen in de rest van dit verhaal te doen.

Een eerste uitgangspunt kan als volgt gesteld worden. Vanuit boeddhistisch standpunt gezien zou het economisch gebeuren niet op *tanhā*, op begeerte en hebzucht gegrondvest mogen zijn en geen hebzucht of begeerte mogen oproepen.

Hoewel het boeddhisme zeer ascetische trekken vertoont staat het in wezen niet negatief tegenover wereldse goederen. Genieten van de schoonheid van de aarde en haar voortbrengselen is niet verkeerd zolang dit niet gepaard gaat met gehechtheid. Er is niets op tegen dat aardse zaken het leven veraangenamen, maar het mag niet zo zijn dat de illusie ontstaat dat materiële zaken een bron van duurzaam en wezenlijk geluk zouden kunnen vormen; dan worden ze veeleer een ballast die mens afhoudt van zijn weg naar onthechting en bevrijding.

Niet alleen is er het gevaar van hechting aan goederen; ook heeft het boeddhisme ingezien dat er een gevaar kleeft aan het produktieproces. Het raadt al heel vroeg de boeddhistische volgelingen aan zoveel mogelijk de planten die in het wild groeien te gebruiken voor het levensonderhoud in plaats van ze te gaan verbouwen, hiermee wijzend op het gevaar te sterk gericht te raken op het einddoel, de oogst - zo u wilt het uiteindelijke produkt in een produktieproces - hetgeen eveneens een gehechtheid inhoudt. Te sterk gericht zijn op het einddoel, zou ook kunnen inhouden dat men de aandacht verliest voor de wijze waarop het tot stand komt en zo misschien onwetend kwaad aanricht voor zichzelf en voor anderen.

Met andere woorden, het omgaan met, het produceren, van goederen dient vanuit boeddhistisch standpunt met zorgvuldigheid en voorzichtigheid te gebeuren. Niet meer produceren dan men werkelijk nodig heeft. Eenvoud, bescheidenheid en onthechtheid met betrekking tot materiële zaken vormen de sleutelbegrippen.
Hiermee staat de wereldeconomie in schril kontrast. Hebzucht ligt eraan ten grondslag en steeds meer hebzucht moet opgewekt worden om de economie in stand te kunnen houden. Wil er elk jaar een groeiend bruto nationaal produkt zijn, wil een bedrijf of instelling rendabel blijven dan moet er steeds meer geproduceerd worden. Om dat te kunnen bereiken moet de markt steeds aantrekkelijker gemaakt worden, met andere woorden moet de kooplust, dat is de hebzucht van de koper opgewekt worden. De symptomen hiervan zijn bekend: denkt u maar aan de wereld van de reklame die voor alles *māyā* schept - illusie, schijn - die een illusionaire wereld van geluk oproept welke de mens gemakkelijk af kan houden van zijn ware weg naar vrede en voldoening.

Men kan hierin nog een stap verder gaan. U allen weet dat om het economisch stelsel niet te doen uitstorten steeds meer energie, steeds meer menselijke inspanning aangewend moet worden, met veelal afschrikwekkende resultaten. Denkt u maar aan de milieuproblematiek. De boeddhist zou onmiddellijk de vraag stellen: waarom moet het stelsel dan in stand gehouden worden. Een vraag die de econoom - en dat is symptomatisch voor de ziekte - zich allang niet meer kan stellen. Hij kan zich simpelweg niet meer buiten het systeem plaatsen. De graadmeter voor zeer veel aspekten van handelen en zijn, is geworden of ze economisch rendabel zijn. Niet meer de vraag of iets schoon, goed of wezenlijk waardevol is, is maatstaf, maar of het economisch verantwoord is. Een boek wordt vaak niet gedrukt vanwege de inhoud, maar vanwege de marktwaarde. Politieke beslissingen worden vaak niet genomen met het oog op menselijk welzijn, maar met het oog op het welzijn van de economie. De waarde van een mens ligt welhaast niet meer in zijn menszijn, maar in zijn economisch belang.
Bent u dan - zo zal de boeddhist vragen - niet gehecht geraakt aan, niet de slaaf geworden van een systeem dat u zelf in stand geroepen hebt? Is dit niet als een ballon die u steeds verder opblies omdat u er steeds meer van wilde hebben, totdat hij opsteeg en u meenam, u ontwortelde, maar niet onthechte?

Een tweede gezichtspunt kan als volgt gesteld worden: vanuit het boeddhisme gezien zou het economisch gebeuren geen relaties, geen betrekkingen in de hand mogen werken die kunnen leiden tot afhankelijkheid, dus gebondenheid. Afhankelijkheid, gebonden zijn is een vorm van gehecht zijn van waaruit verzet, agressie, geweld, dus lijden kan voortkomen.
Dit zou o.a. inhouden dat elke economische eenheid zoveel mogelijk voor zichzelf zou moeten zorgen, en zich zo weinig mogelijk afhankelijk zou mogen maken van gekompliceerde relaties met de verdere omgeving. Dit is onder meer voor de aanvoer van grondstoffen en voor de plaats waar de markt van de produkten zal liggen een belangrijk gezichtspunt. Vanuit boeddhistisch standpunt - zo zou men kunnen stellen - is het weinig zinvol, ja zelfs gevaarlijk, dat economische stelsels zich afhankelijk maken van verafgelegen grondstoffen of een verafgelegen markt. Enerzijds omdat er nodeloos veel energie gestopt moet worden in het transport, anderzijds omdat dat een gevaar oplevert voor de positieve menselijke betrekkingen en zelfs geweld kan uitlokken.
Een economie zou bij voorkeur gebaseerd moeten zijn op kleinschaligheid: kleine bedrijven die zoveel mogelijk uitgaan van de mogelijkheden die de

vestigingsplaats biedt: zowel wat betreft de grondstoffen als de markt voor de produkten, zodat zo weinig mogelijk complexe, afhankelijke relaties gekweekt worden.

Hoe weinig we daarvan terecht brengen hoef ik niet uit te leggen. De problematiek van de steeds grootschaliger wordende, steeds complexere relaties opbouwende economie, die ertoe gevoerd heeft dat zelfs de internationale politiek afhankelijk is geraakt van economische belangen, is bekend. Gespannen internationale betrekkingen hangen vaak samen met economische belangen: het midden oosten zou geen gevaar betekenen voor de wereldvrede als niet een groot deel van de wereld afhankelijk zou zijn van haar olieleveranties.

Een derde gezichtspunt: vanuit boeddhistisch standpunt gezien zou alle menselijk handelen gericht moeten zijn op bevrijding, onthechting, sterker nog, het boeddhisme ziet in het verrichten van handelingen een zeer belangrijke mogelijkheid tot onthechting; een van de onderdelen van het achtvoudige pad is dan ook: gerecht handelen. Handelen als meditatieve oefening. Dat wil zeggen dat elke handeling zo goed, zo zorgvuldig, dus zo gekoncentreerd mogelijk verricht wordt, zonder bijgedachten aan dat wat de handeling uiteindelijk zal opleveren, maar met de hele aandacht gericht op de handeling zelf. Zo kan degene die de handeling verricht de handeling worden, zo kunnen de grenzen van het ik-bewustzijn doorbroken worden. Als voorbeeld zou kunnen dienen de kunst van het boogschieten uit de Zen-traditie. Niet het einddoel van de pijl is belangrijk, niet het raak schieten telt, maar de boogschutter koncentreert zich op de boog, op de pijl, op het spannen van de boog, op het richten van de pijl, op de uiteindelijke ontspanning van de boog, het wegschieten van de pijl, totdat hij het boogschieten zelf wordt in een verbondenheid met het gebeuren die over de grenzen van het ik-bewustzijn heengaat.

Zo zou een arbeidsproces in boeddhistische termen de arbeider de ruimte, de mogelijkheid moeten geven de arbeid te gebruiken voor groei, voor zuivering van karakter; arbeid als meditatief, bevrijdingsgericht gebeuren. Zo alleen kan - aldus de boeddhist - arbeid werkelijke vreugde, werkelijke vrede, werkelijke voldoening geven.

Hierbij kan het gebruik van werktuigen een waarlijk hulpmiddel zijn, niet alleen praktisch gezien maar ook verder dan dat. In zijn omgang met een werktuig kan de mens het gevoel van waarlijk samengaan ervaren, samen betekent ook weer minder ik.

Van belang is ook dat ieder mens de arbeid kan verrichten die het meest bij hem of haar past. Vanuit boeddhistisch standpunt moet uiteindelijk elk mens voor zichzelf uitmaken wat voor hem of haar de beste weg is. De Boeddha sprak verscheidene malen: ga altijd in laatste instantie bij uzelf te rade. Elk mens heeft vanuit zijn karmische bouwsels een eigen gesteldheid en zal alleen van daaruit aan zichzelf kunnen werken. Deze ruimte zou hem ook binnen het arbeidsproces gegeven dienen te worden.

Van dit alles vinden we weinig terug in het gangbare arbeidsproces waarin mensen in zo'n hoog tempo arbeid moeten verrichten dat er geen mogelijkheid meer is voor bewust, gekoncentreerd, meditatief verrichten van handelingen; waarin het tempo van machines de snelheid aangeeft waarin de mens moet werken, zodat hij in zijn werktuigen geen medewerker meer heeft maar er slaaf van geworden is; waarin arbeid gestandaardiseerd is en honderden mensen, ongeacht hun persoonlijkheid, hetzelfde moertje aan hetzelfde schroefje moeten draaien; waarin de landbouwers door de steeds verdergaande mechanisatie, die nodig is om de opbrengst van het land te verkrijgen die gevraagd wordt om het bedrijf rendabel te houden, alle verbondenheid met hun objekt, de aarde en haar gewassen, verliezen; waarin de kleine boeren noodgedwongen, omdat hun bedrijven niet meer economisch rendabel zijn, arbeid moeten gaan verrichten die niet bij hun aard past.
Is het dan vreemd, zo zal de boeddhist vragen, dat arbeid gezien wordt als een last, als een noodzakelijk kwaad? Is het dan vreemd dat mensen overspannen, verward, beklemd raken en zich onvrij gaan voelen. Dat vrije tijd gezien wordt als een adempauze, nodig om weer genoeg energie op te doen om in het arbeidsproces te stoppen.

Een volgend boeddhistisch gezichtspunt op economie kan zijn, dat het economisch proces van het gevoel van verbondenheid van alle levende wezens zou moeten uitgaan. Zoals ik al eerder heb uitgelegd is een wezenlijk streven van de boeddhistische meditatie en leefwijze, dat niet alleen de eigen persoonlijke vervolmaking nagestreefd wordt, maar dat het een streven is dat alle wezens tot zegen strekt. In deze kontekst moet ik u twee van de *Brahma - vihāra's* noemen, die wel vertaald worden als "stemmingen van de ziel". De menselijke houding moet, zo leert het boeddhisme, vervuld zijn van *mettā* (liefde, welwillendheid) en *karuna* (medelijden en mededogen) jegens alle levende wezens, niet alleen jegens mensen maar ook jegens dieren, planten, zelfs zaden. Hier ligt een uiterst positieve verbondenheid met alle levende wezens, en hierin ligt opgesloten het besef, de erkenning van de eigen waarde die de aarde en al haar bewoners

hebben, op zichzelf, en geheel afgezien van het nut, de bruikbaarheid, het economisch rendabel zijn voor de mens. Het economisch gebeuren zou dus vanuit boeddhistisch oogpunt het welzijn van alle levende wezens voor ogen moeten houden. Niet alleen het welzijn van de mens - en wat dat voor de boeddhist betekent heb ik al in het voorgaande aangeduid - maar ook het welzijn van alle planten en dieren, dus ook het welzijn van hun milieu, hun levensbasis. De economische processen zouden zo weinig mogelijk schade mogen aanrichten aan het milieu, daar volgens de boeddhist het welzijn van de mens nooit bereikt kan worden ten koste van het welzijn van andere levende wezens.
Hoe ver ons economisch stelsel daar wel van af staat hoef ik niet uit te leggen. U hoeft maar om u heen te kijken. Elk jaar sterven planten en diersoorten uit omdat de basis van hun welzijn, het milieu waarin ze leven vernietigd wordt door de afvalprodukten van de economie. De aarde wordt vanuit de drang naar welvaart, menselijke welvaart dan wel te verstaan, steeds verder onherstelbaar vernietigd. U kent de voorbeelden van de groeiende woestijnen, het ontboste en geërodeerde mediterrane gebied, de vervuilde zeeën.

Aan de basis hiervan ligt het westerse uitgangspunt, al beginnend bij de griekse filosofie, dat de mens ver verheven is boven de natuur. Ook het christendom heeft hier de invloed van ondergaan. De westerling gaat meestal uit van de opvatting dat de mens de natuur mag, ja zelfs moet beheersen, temmen, bedwingen. Zo leerden we nog tijdens de aardrijkskundeles dat in het oosten van ons land tot voor een eeuw zeer veel woeste gronden lagen, die nu dank zij gestadige menselijke inspanning getemd zijn. Leerden we er toen bij dat daarmee de laatste restjes hoogveen uit ons land verdwenen, waarmee de biotoop voor talrijke veenplanten en -dieren weggenomen werd?

De waarde van een plant of dier bestaat in het westers denken veelal alleen in samenhang met het nut dat deze voor de mens heeft, met andere woorden in samenhang met de vraag of deze economisch rendabel is. Een kip is waardevoller dan een ijsvogel omdat zij van economisch nut gemaakt kan worden. Elke andere eigen waarde wordt aan plant of dier ontzegd. Het meest schrijnende voorbeeld daarvan is wel de bio-industrie, waarin dieren in de meest erbarmelijke omstandigheden met hormonen grootgespoten worden tot een slachtrijp volume. In deze kontekst is het interessant te weten dat toen de Dalai Lama van Tibet enige jaren geleden ons land bezocht en op een rijtocht van Amsterdam naar Eindhoven een vrachtwagen volgehoopt met kippen voorbij zag rijden sprak: "Deze dieren lijden"!

Het milieu waarin we leven onaangetast laten is onmogelijk; als levend wezen moet de mens ingrepen in het milieu verrichten. De boeddhist zal dat zeker niet ontkennen. Maar het boeddhisme, dat ook wel de leer van de middenweg genoemd wordt, zal stellen dat deze ingrepen zo voorzichtig mogelijk moeten plaatsvinden en dat ze niet tot uitbuiting mogen voeren, dat er een evenwicht moet zijn tussen menselijk handelen en het welzijn van andere levende wezens.

Ik heb al eerder over kleinschaligheid gesproken. Ook in deze kontekst kan weer de waarde van kleinschaligheid benadrukt worden. De ecologie heeft geleerd dat kleinschalige ingrepen in het milieu dit het minste aantasten en de natuur, die een zekere draagkracht heeft, zo steeds de mogelijkheid laten een nieuw evenwicht in te stellen. De ecologie leert ons zelfs dat kleinschalig ingrijpen verrijkend kan werken. Zonder menselijk ingrijpen zou het grootste deel van Nederland onder zeewater liggen en de rest met bos bedekt zijn. Door menselijk handelen echter ontstonden er akkers, weilanden, heiden en sloten, een rijk geschakeerd geheel van biotopen plaats biedend aan tal van planten en dieren. Maar dan moet dit menselijk ingrijpen wel binnen bepaalde grenzen blijven of zoals een nederlandse ecoloog dat ooit uitdrukte: overal iets anders doen, maar dan wel op elke plaats steeds hetzelfde. Door op een bepaalde plaats steeds dezelfde niet te rigoureuze handelingen te verrichten, ontstaat erop die plaats een evenwicht tussen mens en natuur waarin een leefgemeenschap in stand gehouden wordt, die zonder dat voortdurende ingrijpen niet zou kunnen bestaan. (Denkt u maar aan een heide die, als ze niet regelmatig door schapen beweid zou worden of gebrand zou worden, in bos overgaat). Door op verschillende plaatsen andersoortige handelingen te verrichten (maar op elke plaats wel steeds dezelfde) wordt een verscheidenheid aan biotopen geschapen, een rijk gevarieerd milieu in stand gehouden.

U vindt hiervan weinig terug in de huidige vorm van omgaan met het milieu, waarin op grote schaal overal hetzelfde gebeurt, op zeer rigoureuze wijze, en waarbij dat wat er gebeurt in de tijd voortdurend verandert zodat het milieu nooit de kans krijgt een nieuw evenwicht in te stellen.

Tenslotte een laatste gezichtspunt: in het omgaan met de energie, een van de belangrijkste pijlers waarop een economisch stelsel rust, zou de grootste voorzichtigheid betracht moeten worden. De boeddhist ziet de mens als een onderdeel van een harmonisch funktionerende kosmos en gaat ervan uit dat de mens zoveel mogelijk moet pogen te leven in harmonie met de processen waarvan hij deel uitmaakt en hierin ook zo weinig mogelijk

moet veranderen, omdat hij daarmee niet alleen zaken buiten zichzelf maar ook in zichzelf kan verstoren, zijn karma belasten, zijn karakter onzuiver maken.

Wanneer de boeddhist zich geplaatst ziet voor onze milieuproblemen, zal hij onmiddellijk antwoorden: ja maar u buit de aarde uit, graaft haar open en verbruikt haar eenmalige goederen en u kunt er haar niets voor teruggeven. Waarom gebruikt u niet zoveel mogelijk de kracht van de wind, van het water, van de zon die overal om u heen is en die in een voortdurend, gelijkmatig, evenwichtig proces beschikbaar is? Waarom schakelt u zich niet in in dat evenwichtige proces, waarom laat u zich niet opnemen in de gelijkmatige stroom en ritmen van de aarde, daarmee verbondenheid vindend, in plaats van voortdurend in te grijpen in haar werking, haar en uzelf daarmee verstorend? Waarom maakt u zich afhankelijk van en hecht u zich aan dingen die langzaam op raken, uitgeput raken, snel vergankelijk zijn, zodoende voor uzelf en voor de u omringende levende wezens lijden oproepend?

Na dit alles zal u duidelijk zijn, dat een op boeddhistische uitgangspunten gegrondveste economie er geheel anders uit zou zien dan die, welke wij nu kennen.

Ik wil niet beweren dat de veranderingen in het economisch gebeuren persé vanuit boeddhistische principes zouden moeten plaatsvinden, maar veranderingen zullen er moeten komen; het is meer dan duidelijk geworden dat we zo niet door kunnen gaan. Willen we de aarde leefbaar houden voor ons zelf, ons nageslacht en voor alle andere levende wezens die ons omringen dan zullen we niet op deze wijze kunnen voortvaren.

Waar te beginnen? De boeddhist zal stellen dat de praktijk begint met een juist inzicht. Begin met mensen vrij te maken hun ware aard en hun ware behoeften te leren onderscheiden. En dat begint - zo denk ik - in het onderwijssysteem, waar jonge mensen een visie, een blik op de wereld en op zichzelf ontwikkelen. Laten we beginnen met onze kinderen in godsnaam - of zo u wilt in boeddha's naam - te leren dat er andere waarden zijn dan die, waarmee wij voor een groot deel grootgebracht werden.

Matthijs Schouten

Brons, verguld "Bangkok-stijl"
Thailand 19de eeuw
Bhūmisparśamūdra

GUSTAVE FLAUBERT EN DE LEER VAN DE BOEDDHA

Gustave Flaubert, de schepper van *Madame Bovary*, is levenslang gefascineerd geweest door een heiligenfiguur uit de 3e/4e eeuw, St. Antonius. Hij heeft aan hem een wijsgerig-poëtisch drama gewijd waaraan hij bijna zijn hele schrijversleven bij tussenpozen gewerkt heeft: *La Tentation de Saint-Antoine (De Verzoeking van St. Antonius).* De laatste versie van dit werk dateert van 1874, maar voorstudies ontstonden al rond het jaar 1840. De idee werd meer omlijnd nadat de schrijver in 1845 in Genua een schilderij van Pieter Brueghel de Oudere had gezien. Hierna ontstond geleidelijk de eerste konceptie, die voltooid werd in 1849; een tweede volgde in 1856. Voor Flaubert zelf was dit boek zijn Faust.

Hoewel geschreven in dialoogvorm, is het werk geen echt drama. De vele wisselingen van toneel en decor worden met uiterste zorg beschreven, als een integraal onderdeel van de literaire prestatie. Het werk als geheel is een romantische overpeinzing over innerlijke belevingen en religieuze verkenningen.

De heilige Antonius, kluizenaar en asceet, die zijn natuurlijke neigingen heeft onderdrukt, wordt belaagd door visioenen waarin de onderdrukte zinnen en begeerten zich aan hem wreken.

Een van de verzoekingen is zijn begeerte te weten. Alle wereldvisies die toen bekend waren, defileren in stoeten van symbolische figuren langs Antonius en attaqueren zijn naar kennis dorstende geest, of hij zoekt de gestalten zelf op. De meeste ontmoetingen gelden dragers van de bonte keur aan wereldstelsels die de Oudheid in de landen rondom de Middellandse Zee heeft voortgebracht. Maar ook ruimt Flaubert in de lange stoet plaats in voor het brahmanisme uit India, en, vlak daarna, voor de Boeddha.

De episode wordt ingeleid door deze uitspraak van Hilarion, de begeleider van Antonius tijdens diens omzwervingen (in vertaling): "(. . . .) *Maar het leven raakt uitgeput, de vormen slijten; en men moet voortgaan in metamorfosen".* Plotseling verschijnt - zo vervolgt de tekst - een naakte man, gezeten in een zandwoestijn, de benen gekruist. Een nimbus schittert achter zijn hoofd, de man draagt de traditionele kentekenen van een Boeddha. Hij is verzonken in meditatie; alle goden omringen hem.

Dan begint de Boeddha een monoloog waarin hij zijn geschiedenis verhaalt.

Nu en dan wordt hij onderbroken door Hilarion die terzijde van de monoloog parallellen trekt tussen de woorden van de Boeddha en uitspraken in het Evangelie. Daarna onderbreekt Antonius een paar maal de belijdenis van de Boeddha met zuchten van verbazing: de Boeddha heeft vóór zijn Ontwaking dezelfde verzoekingen van de duivel doorstaan als hij! - De scène eindigt met deze weergave van Boeddha's leer:

"(. . . .) Ik kwam tot Inzicht! Ik werd de Boeddha!" Al de goden buigen; zij die meerdere hoofden hebben buigen deze tegelijk. De Boeddha heft zijn hand op en herneemt: "Met het oog op de bevrijding van de wezens heb ik honderdduizenden offers gebracht! Ik heb de armen in zijde gekleed, ik heb slaapplaatsen, voertuigen, huizen, schatten aan goud en diamanten onder hen uitgedeeld. Ik heb mijn handen aan de éénhandigen gegeven, mijn benen aan kreupelen, mijn ogen aan blinden; ik heb mijn hoofd afgeslagen voor de onthoofden. Als koning heb ik rijksdelen weggeschonken; als brahmaan heb ik géén ander geminacht. Toen ik een kluizenaar was heb ik de rover die me ging ombrengen, vriendelijk toegesproken. Toen ik een tijger was heb ik me laten verhongeren.

En in dit laatste bestaan heb ik, nu ik de Leer heb gepredikt, niets meer te doen. De grote rondgang is volbracht! De mensen, dieren, goden, het bamboeriet, de oceanen, de bergen, de zandkorrels van de Ganges zo goed als de myriaden en myriaden sterren, alles moet sterven; - en, tot aan nieuwe geboorten, zal een vlam dansen over de ruïnes van vergane werelden!"

Dan worden de goden aangegrepen door een duizeling. Zij wankelen, vallen stuiptrekkend neer, en braken hun bestaan uit. Hun kronen barsten, hun banieren vliegen weg. Zij rukken hun attributen los, hun sexorganen, werpen over hun schouder de bokalen weg waaruit ze onsterfelijkheid dronken, zij worgen zich met hun slangen, vervagen in rook; - en wanneer alles is verdwenen . . . .

Hilarion, langzaam: "Ge hebt het geloof gezien van verscheidene honderden miljoenen mensen!"

Antonius heeft zich ter aarde gebogen, het gezicht in de handen. Rechtop, dichtbij hem, met de rug naar het Kruis, kijkt Hilarion naar hem.

Er verloopt een tamelijk lange tijd.

De toon waarop deze scène is geschreven, is opvallend ingetogen. De fantasie blijft beteugeld, de dramatische handeling - met als hoogtepunt het oplossen van de hele wereld in rook, het tenietgaan zelfs van zulke machtige wezens als goden - wordt samenvattend aangeduid, zonder pathetiek of exuberantie, wat in andere scènes veel meer het geval is. De schrijver laat zich hier niet door zijn romantisme meevoeren, er is eerder een schuchterheid in de behandeling. Zeker spreekt er eerbied uit. De tekst loopt uit op heel zachte tonen, die op hun beurt in het niets verdwijnen. Zo eindigt de scène in stilte, in sprakeloosheid.

Deze weergave van het boeddhisme in een westers literair werk is opmerkelijk door de vroege datum. De studie van E. Burnouf, *Introduction à l'histoire du Bouddhisme indien,* welke in zekere zin het aanzijn gaf aan de westerse boeddhologie, was verschenen in 1844 en bleef in de jaren vijftig en zestig niet alleen staan; maar pas in het laatste kwart van de vorige eeuw krijgt de boeddhologie in Europa vaart.

Flaubert, zelf met een hartstocht voor "weten", heeft de nieuwe kiem die in de beschavingsgeschiedenis van het Westen was gelegd, snel opgemerkt.* Aandachtig heeft hij zich er over gebogen, zonder dit nog zo tere en geringe werkelijk op te nemen in zijn levensvisie.
Blijkbaar werd bij dit kontakt het boeddhisme als gelijkwaardig aan de eigen religieuze traditie ervaren, vandaar misschien de behoefte om parallellen te zoeken die konden aantonen dat onder het mensengeslacht het essentiële overal gelijk is. De realisering dat het hier gaat om de religie van vele miljoenen mensen geeft een ongemene nadruk aan dit kleine fragment: de schrijver beseft dat hij raakte aan een andere wereld, even belangrijk op deze aardbol als de eigen wereld en de eigen westerse wordingsgeschiedenis, waar zijn betoog zich verder toe beperkt. Behoefte aan dispuut of weerlegging van de woorden van de Boeddha verrijst niet, hoewel dit in het boek ten opzichte van andere levensleren wel gebeurt. Hilarion heeft zijn rug naar het Kruis gekeerd. En Antonius blijft verzonken in gepeins, de woorden die gehoord zijn klinken in de invallende stilte na: *assez longtemps . . . .*

Wat ons vooral treft is dat de beschrijving in al haar beperktheid zuiver is, naar de kern is het boeddhisme begrepen. Alles zal voorbijgaan. Bevrijd je van begeerte. Neem het leed van anderen op je. Dit zijn de elementen van het betoog, die in de beschrijving onverbonden naast elkaar blijven; maar het verband wordt wel gesuggereerd.

Begeerte, een zo centraal begrip in het boeddhisme, is ook het centrale thema in dit boek van Flaubert. Laatst van al voelt de heilige Antonius zich geroepen om daarbij te kiezen voor de (boeddhistische) "middenweg". Hij verwerpt elk zwichten voor begeerte, ook voor de onontkoombare in dit leven, met het gevolg dat ze zich op hem storten vanuit het onderbewustzijn. Het boek eindigt met een visioen waarin deze begeerte totaal wordt: Antonius wil zich van de zware opgave een mens te zijn ontdoen door samen te smelten met het universum, door tegelijk onbewust en bewust alles te worden, alles wat het universum bevat, tot aan de materie toe, *être la matière*. Het is een verlangen dat licht kan opkomen in een bloeitijd van materialistische filosofieen, welke Flaubert ondanks zijn romantische hart aanhing: juist de tweespalt in hem tussen een romantische geaardheid en een nuchtere, cynische levenskijk, zal hem hebben doen smachten naar deze zelfbevrijding. Maar het was een verlangen geboren uit wanhoop, een verloochening van hoop en geloof.

Na de lange nacht vol verschrikkingen wordt Antonius bij zonsopgang verlost van zijn verzoekingen door nog een laatste visioen, waarin hem het gelaat verschijnt van Jezus: door de goddelijke Genade.

Ter bevrijding van aardse banden is dit een geheel andere weg, dramatischer en irrationeler, dan wat het boeddhisme voorstaat: bevrijd worden niet door een gewelddadige verdringing van de begeerten en (of) door goddelijke tussenkomst, maar door inzicht in de gesteldheid van deze onwezenlijke wereld, en door geduldige oefening.

Tonny Scherft

* Dat Flaubert het genoemde boek van Burnouf gelezen had, weten wij van Jean Bruneau, *Le Conte Oriental de Flaubert*. Ook bericht hierover Jean Seznec, *Les Sources de l'épisode des Dieux dans la Tentation de Saint Antoine*.

VERSLAG NAJAARSBIJEENKOMST

In de Werkstee op het landgoed Schovenhorst in Putten heeft een kleine, enthousiaste groep Vrienden van het Boeddhisme op 12 oktober aan de najaarsbijeenkomst van onze stichting deelgenomen.

Paula de Wijs-Koolkin, voorzitster van het Maitreya Instituut in Amsterdam, sprak recht uit het hart over mededogen als een gevoelen dat het hele leven kan doordesemen. Mededogen kan als het ware de toonzetting zijn voor het dagelijks handelen van wie het boeddhisme in de praktijk wil brengen, en het niet alleen uit boeken wil trachten te kennen.

In de boeiende gedachtenwisseling na haar inleiding werden onder leiding van onze aftredende voorzitster mevr. dr. A.C.M. Kurpershoek, onder meer de nuances tussen mededogen, medelijden, meegevoelen en liefde aangeroerd. Er bleek een plezierige gelijkgestemdheid van de aanwezige Vrienden uit.

Na de lunchpauze sprak prof. dr. R.H.C. Janssen over de achtergronden van meditatie. Zijn systematische uiteenzetting van de diverse stadia in de meditatie, zoals die in de oude boeddhistische teksten worden onderscheiden, was zeer verhelderend.

Door hetgeen hij als psycholoog aan de traditionele beschrijvingen kon toevoegen, werden de overgeleverde schema's dichter bij de belevingswereld van deze tijd gebracht.

Met een gezamenlijke meditatie die ieder op eigen wijze tot zichzelf bracht, werd deze harmonieuze najaarsbijeenkomst besloten.

I. den Boer

MEDEDELINGEN

– PROF. WESTHOFF VOORZITTER

Mevr. dr. A.C.M. Kurpershoek-Scherft, die een aantal jaren op voortreffelijke wijze het voorzitterschap van onze stichting heeft vervuld, heeft op de najaarsbijeenkomst op de Schovenhorst in Putten, op 12 oktober, aan de Vrienden meegedeeld haar taak te willen overdragen.

Zij vindt de tijd gekomen om meer gelegenheid te krijgen zich te koncentreren op het vertalen van teksten uit de Pāli Canon, waarmee zij ongetwijfeld een belangrijke bijdrage levert aan het toegankelijker maken van het boeddhisme in ons land.

Haar wens is door het bestuur in zijn vergadering van eind september met begrip tegemoet getreden: het heeft veel sympathie voor haar verlangen zich meer met de geschreven bronnen van het boeddhisme te kunnen bezighouden, maar vindt het jammer dat zij daardoor het voorzitterschap moet opgeven.

Haar werd warme dank betuigd voor hetgeen zij als voorzitster voor de stichting heeft gedaan. Mevr. Kurpershoek verklaarde zich bereid, de kontakten met de Boeddhistische Unie van Nederland en de Boeddhistische Unie van Europa te blijven onderhouden.

Gelukkig is prof. dr. V. Westhoff bereid gevonden haar taak als voorzitter over te nemen. Doordat prof. dr. R.H.C. Janssen het vice-voorzitterschap van hem wilde overnemen, kan worden vermeden dat de taak te tijdrovend zal zijn.

Verder verzocht mr. L. Boer wegens drukke werkzaamheden het penningmeesterschap te mogen overdragen. Deze taak berust nu bij de heer I. den Boer die tweede sekretaris was, welke funktie wordt overgenomen door mevr. Kurpershoek.

Overigens is het bestuur ongewijzigd.

